

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ «ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ
ДОСВІД Б. Д. ГРІНЧЕНКА
НА ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТЛІ»**

Борис Коваленко

**Лексика «Люборацьких» А. Свидницького
у «Словарі української мови» Б. Грінченка**

А. Свидницький – український письменник, етнограф, фольклорист, педагог, який входив до складу фольклорно-етнографічної школи Подільської духовної семінарії, що сформувалася на початку 50-х років XIX ст., відомий в українській літературі як автор роману «Люборацькі». Об'єктивно-повідестевий виклад, який запровадив А. Свидницький, позначився на доборі мовних засобів. Прагнучи до реалістичного відображення життя, автор вдається до широких описів народного побуту і звичаїв, одягу, їжі тощо, які часом нагадують звичайні записи спеціаліста-етнографа.

При розгляді періоду 60-х років XIX ст. творчість письменника нерідко замовчувалася, а його повість, як зазначає В. Русанівський, «на розвиток художньо-мовного процесу 60–70-х років вплинути не могла» [2: 244]. Однак, мова «Люборацьких» багата на етнографічну та діалектну лексику, народну фразеологію, й, напевно, тому лексика твору слугувала ілюстративним матеріалом для багатьох словників, зокрема «Словаря української мови». Цю працю – підсумок роботи ряду поколінь українських лексикографів, мовознавців, фольклористів, письменників – з повним правом називають Словником Грінченка. На думку О. Тараненка, він «посідає гідне місце в ряду відомих лексиконів слов'янських мов XIX і початку XX ст. – поряд зі словниками В. Даля в російській, С. Лінде в польській, В. Караджича в сербській, Й. Юнгмана в чеській, Н. Герова в болгарській мовах» [3].

Джерелом «Словаря ...» слугують «етнографічні та фольклорні записи, що фіксують слова на позначення деталей житла і побуту, народних про-
УДК 811.161.2'374.373

мислів, традицій і культурних надбань українського народу. Побачивши світ друком ще на початку нашого сторіччя, він і через сто років продовжує свою благодатну службу всім, хто до нього звертається, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова» [1: 21]. І до сьогодні «Словарь української мови» Бориса Грінченка є цінною лексикографічною пам'яткою, яка не втратила ні практичного, ні наукового значення.

Мета пропонованої статті – виявити склад і семантику лексики роману «Люборацьких», яку зафіксували укладачі «Словаря української мови» (СГ), порівняти значення та функціонування цих лексем з даними «Словника української мови» в 11 т. (СУМ).

У «Словарі ...» Б. Грінченка виявляємо близько півтисячі слів із покликанням на роман А. Свидницького «Люборацькі», що тлумачать зміст різних груп слів: іменників, прикметників, дієслів, прислівників, прийменників і навіть вигуків, наприклад: 1) іменники: *бляха* – жесьть [СГ I: 77]; *будівля* – строєніє, постройка [СГ I: 106]; *доярка* – доильщица [СГ I: 439]; *клас* – классъ въ учебномъ заведеніи [СГ II: 248]; *перегорок* – пригорокъ [СГ III: 114]; 2) прикметники: *важнющий* – очень важный [СГ I: 122]; *замурзаний* – замусленный, испачканный [СГ II: 70]; *осудливий* – осуждающій, любящій осуждать [СГ III: 73]; 3) дієслова: *боліти* – болѣть [СГ I: 84]; *нидіти* – прозябать, изнывать, скучать [СГ II: 563]; 4) прислівники: *видимо* – явно; очевидно [СГ I: 156]; *запашно* – пахуче, съ запахом [СГ II: 77]; *обабіч* – съ обѣихъ сторонъ, съ каждой стороны [СГ III: 1]; 5) прийменники: *за* – по причинѣ; изъ-за [СГ II: 1]; *пони́д* – подъ [СГ III: 328]; 6) вигуки: *лап!* – хватъ [СГ II: 344].

Здійснюючи зіставний аналіз лексики за романом А. Свидницького, поданої у «Словарі ...», з реєстром СУМа, ми виявили семантичні та функціональні зрушення.

1. Лексеми, що набули додаткових значень, наприклад:

буркіт – 1) воркованіє; 2) шумъ. *Иноді тут як в казані кипить, клекоче: і співи йдуть, і сварки, і так крик та буркіт.* Св. Л. 217 [СГ I: 112]; дія за знач. буркотати, буркотіти і звуки, утворювані цією дією: 1. Говорити тихо і невиразно. 2. Утворювати одноманітні, приглушені, схожі на булькання звуки; дзюрчати (про річку, струмок і т. ін.). 3. Воркувати (про голубів) [СУМ I: 259];

кметувати – думать, раздумывать. *Так чоловік кметував, поглядаючи.* Св. Л. 160 [СГ II: 256]; 1. Те саме, що міркувати; розмірковувати. 2. за ким, чим, діал. Спостерігати, стежити. 3. діал. Зауважувати, помічати [СУМ IV: 195];

політура – лакъ. *Махнув у столоярню і вніс політуру.* Св. Л. 228 [СГ III: 285]; 1. Вид лаку, що являє собою розчин смолистих речовин у спирті і вико-

ривується для полірування виробів з дерева. 2. Глянець, лиск, наведений поліруванням, лакуванням [СУМ VII: 83].

2. Лексеми, що на сучасному етапі розвитку української мови мають інше написання з метою уникнення омонімії. Наприклад, слово *квартирка* у «Словарі ...» має два значення: *квартирка* – 1) ум. отъ кварта. Небольшая мѣра водки. *Любив неборак і яку квартирку в горлянку вилити* Св. Л. 169. 2) ум. отъ квартира [СГ II: 230]. У СУМі словникова стаття *квартирка* містить пояснення: «зменш.-пестл. до квартира», а тлумачення «зменш. до квартира» міститься у словниковій статті *квартинка* і з покликанням на «Люборацькі» А. Свидницького [СУМ IV: 130]. До речі, у неавторизованому списку роману, здійсненому учнями письменника, фіксуємо *квартирка*: «Любивъ неборакъ и яку квартирку въ горлянку вылитьъ» [Св. Л. 1: 301]. Таке саме написання зафіксовано у першому виданні роману, здійсненому київським видавництвом «Вік» у 1901р., тобто в Україні Наддніпрянській. А от у літературно-науковому і громадсько-культурному всеукраїнському журналі «Зоря», що виходив у Львові, де вперше надруковано роман, виявляємо написання *кватирка*: «А любивъ неборакъ и яку кватирку въ горлянку выллити» [Св. Л.: 201].

3. Лексеми, зафіксовані у романі, які подаються у словнику української мови з ремаркою *діалектне*. Таких слів понад п'ятдесят, наприклад:

нігич – *діал.* зовсім, нічого, ніскільки [СУМ V: 419]; *нігич* – нічого, нескільки. *По лівий бік Дніпра міста нігич не походять на тогобіцькі.* Св. Л. 72 [СГ II: 566];

полик – *діал.* верхня частина рукава сорочки [СУМ VII: 68-69]; *полик* – вишитые наплечники женской сорочки. *В кожної сорочки з поликами.* Св. Л. 2 [СГ III: 283];

сковзалка – *діал.* ковзанка [СУМ IX: 288]; *сковзалка*, *сковзанка* = *скобзалка*. *Без його сковзанка не втиралась.* Св. Л. 39 [СГ IV: 138].

Зауважимо, що більшість із таких слів у СУМі подано з покликанням на/ або лише на роман «Люборацькі» А. Свидницького, наприклад:

малитися – *діал.* поводитися, як дитина. *І так звані старші між дітворою хоча би й не повинні вже малитися, бо вуса мали, хоч сокирою теши, проте не відріжнялись від дітей* (Свидн., Люборацькі, 1955, 94) [СУМ IV: 607-608]; *малитися* – поступать по дѣтски. *І так звані старші між дітворою хочай би й не повинні вже малитися, бо вуса мали... про те не відріжнялись від дітей... і ласоців забагали і все.* Св. Л. 136 [СГ II: 401];

наглядці – *діал.* слідом, назирці. *Наглядці ходив (Явтухів батько) за батюшкою* (Свидн., Люборацькі, 1955, 49) [СУМ V: 50]; *наглядці* – не выпуская изъ виду. *Сей наглядці ходив за батюшкою.* Св. Л. 69 [СГ II: 476];

нап'ятнувати – діал. затаврувати. – *Нап'ятнуймо його, щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо* (Свидн., Люборацькі, 1955, 152) [СУМ V: 167]; **нап'ятнувати** – заклеїть, отм'їтить. *Нап'ятнуймо його, щоб і діти його знали, що за цяця був їх татуньо*. Св. Л. 222 [СГ II: 514];

опеньгатися – діал., жарт. одружитися. *Знайшов таку, що й опеньгався* (Свидн., Люборацькі, 1955, 187) [СУМ V: 704]; **опеньгатися** – шутливо: жєнїтьсє. *Знайшов таку, що й опеньгався* Св. Л. 275 [СГ III: 56];

перїя – діал. ряд (будинків). *Кожєн ряд домів там звєтьсє перїя, – цє по-здовжнєя перїя, то поперецнєя. Цє самє чолє мїста: тут найбагатшїє купці, тут крамнїці* (Свидн., Люборацькі, 1955, 18) [СУМ VI: 327]; **перїя** – рядь, лїнїя домовь вдоль улици. Св. Л. 23 [СГ III: 146];

собїчїти – діал. привласнювати. *Бїдна матї ускаржаласє (скаржиласє) їому на Тимоху, що все собїчїть: і то моє, і цє не ваше* (Свидн., Люборацькі, 1955, 166) [СУМ IX, 432]; **собїчїти** – присваивать. *Все собїчїть: і то моє, і сє не ваше*. Св. Л. 214 [СГ IV: 163];

цупечка – діал. коротєнька курїльна люлька. *В клас носїв (Антосьо) таку цупечку, що з кулака тїльки пїпка виходїла, абї в губу взяти* (Свидн., Люборацькі, 1955, 175) [СУМ XI: 248]; **цупечка** – коротєнькая курїтельная трубка. Св. Л. 257 [СГ IV: 437].

4. Лєксєми, якї подаютьсє у словнїку українськїє мови з ремаркєю *застарїлє*. Таких слїв близькьо трїдцятї, напрїклад: **васаг** – *заст.* Чумацькїє вїз [СУМ I: 296]; чумацькїє возь. Св. Л. 187 [СГ I: 128]; **пагнїсть** – *заст.* нїготь [СУМ VI: 10]; ноготь. *Добра нї на пагнїсть*. Св. Л. 281 [СГ III: 86]; **катерїнка** – *заст.* невєлїкїє механїчний орган без клавїш у вїглядї коробкї з лємкєю, що надїваєтьсє на плєчє. *Стїх гомїн. Прїслухаютьсє, чути: катерїнка грає, і багацькьо дїтячих голосїв кричать* (Свидн., Люборацькі, 1955, 200) [СУМ IV: 119]; шарманка. *Чути: катерїнка грає*. Св. Л. 293 [СГ II: 225]; **промоція** – *заст.* урочїстє перевєдєннє з учбового закладу нїжчого розряду до учбового закладу вїщого розряду. *Таку розмову (про поїздку додому на ваканції) вєлї четвєрткласнїкї вжє перед публїчним екзамєном, перед промоцією в семїнарїю* (Свидн., Люборацькі, 1955, 128) [СУМ VIII: 238]; повьшєнїє; переводь вь вїсшїє клась. *Промоція у вїщїє клас*. Св. Л. 290 [СГ III: 474]; **сїрвасєр** – *заст.* азотна кїслота. *Нї слова не сказавшї, махнув (хлопєць) у столєярнїю і внїс полїтуру, а трохї чї не сїрвасєр у пляшєчці з квачїком* (Свидн., Люборацькі, 1955, 152) [СУМ IX, 197]; кр'їпкая водка, азотная кїслота. Св. Л. 223 [СГ IV: 64]; **тандїта** – *заст.* товкучка. *Антосьо, взїавшї її (шїнєлю) крїзь вїкно, пїшов... на тандїту, додав скїлька карбованціє і взїав шїнєлю на славу*

(Свидн., Люборацькі, 1955, 181) [СУМ X: 32]; толкучка, м'єсто продажи старыхъ вещей. Св. Л. 134 [СГ IV: 246].

5. Лексеми зі значенням, що не фіксуються в СУМі:

бренькати – 1. Утворювати короткі дзвенячі звуки; дзенькати. 2. *на чому*. Невміло або недбало грати на музичному інструменті [СУМ I: 232]. У А. Свидницького засвідчено значення *обманювати*: – Брешить лучше вы! – выхопывъ одынь розумный чоловікъ и всій громади голова, – бо вы одынь душею на все Подилля, а може й дали; насъ же ось передь вама выбранныхъ громадою билшъ трыдцять чоловіка. Намъ ниhto не сміе *бренькаты* [4: 142] Саме це значення відбите й у «Словарі...»: **бренькати** = брехню завдавати. Св. Л. 288 [СГ I: 96], з покликанням лише на «Люборацьких»;

тупкати – *розм.* переступати з ноги на ногу на одному місці [СУМ X: 321]. У «Словарі ...» з покликанням на А. Свидницького зафіксовано ще й інше значення: **тупкати** – хлопотать. *Панна Фрузина за його тупкає перед паном*. Св. Л. 70 [СГ IV: 295].

6. Лексеми, зафіксовані в СУМі як літературні (без ремарки *діалектне*): **гранчастий** – який має грані, з гранями [СУМ II: 158], **гранчастий** – многогранный, граненый. *Гранчаста пляшка*. Св. Л. 226. *Баня виведена скругла-гранчаста, – одна гранка більша, а друга менша*. Св. Л. 25 [СГ I: 322]; **доярка** – робітниця, яка доїть і доглядає корів [СУМ II: 403], **доярка** – доильщица. *Стала за доярку до корів*. Св. Л. 322 [СГ I: 439]; **насіпом** – у насипаному вигляді, без тари. *І показав (бурсак) чорний та темний тютюн, та ще й потертий, бо насіпом його в кишені носив* (Свидн., Люборацькі, 1955, 160) [СУМ V: 185], **насіпом** – насыпавъ просто (на возъ, напр.), не пом'єстивъ предварительно въ м'єшокъ иди что-либо подобное. *Показав тютюн... потертий, бо насіпом його в кишені носив*. Св. Л. 235 [СГ II: 519]; **сеструня** – *пестл.* до сестра [СУМ IX: 151], **сеструня**, сеструся – ласк. отъ сестра. Св. Л. 248 [СГ IV: 117].

7. Лексеми, не зафіксовані в СУМі. Таких слів понад сотню: **блам** – м'єхъ [СГ I: 72]; **босака** – босикомъ [СГ I: 89]; **виштатуватися** – вырядиться, нарядиться [СГ I: 201]; **гав'яр** = гав'яр [СГ I: 265]; **джоган** – палка съ жел'знымъ наконечникомъ, употреблявшаяся при б'єганіи на нартах (родъ коньковъ) [СГ I: 376]; **дружебарт** – родъ игры въ карты [СГ I: 448]; **зайдня** – ссора, грызня [СГ II: 42]; **збожілля** – хл'єбъ на корню [СГ II: 125]; **консоляція** – угощеніе [СГ II: 278]; **кубан** – взятка [СГ II: 317]; **німперля** – недоросток [СГ III: 187].

Однак зазначимо, що частина таких слів все ж таки відома українській мові й зафіксована в інших лексикографічних працях, зокрема в етимологіч-

ному словнику української мови, наприклад: **блам** – хутряний виріб [ЕСУМ I: 205], **босака** – босоніж [ЕСУМ I: 237]; **гайвір** – аїр [ЕСУМ I: 53]; **джоган** – палка з залізним наконечником, якою відштовхуються при катанні на санках та ковзанах [ЕСУМ II: 47]; **дружбарт** – вид картярської гри [ЕСУМ II: 134]; **зайдня** – сварка [ЕСУМ II: 325]; **кубан** – хабар [ЕСУМ III: 118]; **німперля** – недоросток, недоліток [ЕСУМ IV: 406].

8. Лексеми, значення яких було незрозумілим і для самого Б. Грінченка. Серед слів такого типу є такі, що не увійшли до СУМу, і такі, що стали загальноновживаними, наприклад:

бандуруватий – неповоротливий? неуклюжий? *Був хлопець ... несміливий, бандуруватий.* Св. Л. 244 [СГ I: 26]. Ілюстративним матеріалом послугувала цитата лише із «Люборацьких», а СУМ це слово не фіксує;

видолинок – отрогъ оврага? ложбина? *По дорозі від Теплина до Кам'янок єсть поперечний яр і поздовжний видолинок.* Св. Л. 300. *Як минеш Вищий Ташлик та Серебрю, та спустишся в видолинок, а там виберешся на невеличку гору...* Св. Л. 73 [СГ I: 158]. Б. Грінченко покликається лише на роман А. Свидницького, а СУМ фіксує таке значення: невелика і неглибока улоговина; улоговинка [СУМ I: 391];

літорослий – однолітній? *Тепер там (де був ліс) лани і проміж пащині пні чорніють та де-де дубки літорослі, або старі голінаті.* Св. Л. 306 [СГ II: 372]. СУМ не фіксує цю лексему;

саморадоці – радість вь одиночку? Встрѣчено тільки у Свидницького. *Він дибав, похитуючись, і в саморадоцах насвистував.* Св. Л. 255 [СГ IV: 100]. Зі словникової статті видно, що Б. Грінченко лише здогадувався про значення цього слова, зауважуючи, що лексема *саморадоці* трапляється лише у А. Свидницького. У СУМі це слово не зафіксовано;

шаровільник – ? *Сама вона була на хазяйстві: паніматка пішла до шаровільника і наймичок забрала.* Св. Л. 5 [СГ IV: 486]. Про значення цього слова автор словника нічого не знав, невідомим воно залишається й сучасній українській мові.

Отже, А. Свидницький активно вводив у тексти своїх творів, зокрема у роман «Люборацькі», слова рідного для нього подільського говору. Окремі з них стали загальноновживаними й лексикографічно опрацьовані на сучасному етапі, інші – належать до історичного фонду, а деякі зафіксовані як діалектні, або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксуються. Цінність «Словаря української мови» Бориса Грінченка для дослідників полягає у тому, що він найповніше зафіксував територіальні лексичні варіанти, що дозволить дослідити динамічні процеси в межах говору.

Джерела

- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: в 7-ти т. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – т. 1–6.
- Св. А.** Любоградскій. Семейна хроника А. Патриченка Свидницкого // Зоря. – 1886. – № 1–22.
- Св. А. 1** Свидницький Анатоль. Люборацькі. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 3. – № 3663. – ч.1 – 373 с.
- Св. А. 2** Свидницький Анатоль. Люборацькі. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 3. – № 3663. – ч.2. – 216 с.
- СГ** Словарь української мови : в 4-х т. : фотопередрук / за ред. Б. Грінченка ; НАН України ; Ін-т укр. мови. – К., 1996. – Т. I-IV.
- СУМ** Словник української мови: в 11-и т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Література

1. Дорошенко Д. Словарь української мови. – Рада. – 1909. – 2 серпня. – С. 20–27.
2. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
3. Тараненко О. О. Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка (післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка) // Словарь української мови : в 4-х т. : фотопередрук / за ред. Б. Грінченка; НАН України; Ін-т укр. мови. – К., 1996. – Т. 4.

Borys KOVALENKO

Vocabulary of «L'uboratski» by A. Svydnytskiy in «Ukrainian language vocabulary» by Borys Hrinchenko

«Ukrainian language vocabulary» by Borys Hrinchenko played a very important role in the fullest fixation of those times literary language of XIXth century and great diversity of examples of dialect language of that time Ukraine. In the article the content and semantics of vocabulary in the novel «L'uboratski», which were recorded by authors of «Ukrainian language vocabulary» are analyzed, the comparison of meanings and functioning of these lexical units with the vocabulary of modern Ukrainian language is made. It is proved that some of them are codified by modern Ukrainian literary language and became the common lexical units, the others – belong to historical fund and some of them are fixed as dialectal ones and some are not fixed in modern explanatory dictionaries.